

LƏMAN ŞƏMİL QIZI HACI HƏSƏNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

lemanhacihasanova@gmail.com

REALİLƏR VƏ ONLARLA HƏMHÜDUD OLAN SÖZ QRUPLARI

Xülasə:

Realilər xalqın milli-etnik dünyagörüşü əsasında formalaşan, onun ictimai-məişət həyatının mənzərəsini canlandıran xüsusi söz qrupundan ibarətdir. Realilər xalqın etnomədəni, etnopsixoloji təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşdığından aid olduğu xalqın milli-etnik obrazını canlandırır. Odur ki, realilər hər hansı başqa bir dildə işləndikdə tərcümə olunmur. Bununla yanaşı realilər başqa dilə mənbə dildə olduğu kimi mexaniki şəkildə köçürülmür. Hansı dildə işlənirsə o dilin qrafik, orfoqrafik, fonetik və fonomorfoloji qaydalarına uyğunlaşdırılır. Realilər mənbə dilə məxsus etnomədəni anlayışları canlandırmaqla həmi ndil üçün səciyyəvi olan təəssüratların mənzərəsini yaradır. Realilər həmçinin alınıb işləndiyi üçün lüğət fonduna daxil olmur. Ən əsası budur ki, bir xalqa məxsus ictimai-məişət sözləri başqa dilə keçdiyi zaman reali səciyyəsi qazanır. Bu mənada, məsələn, ingilis dilindəki ser, ledi, miledi, centlmen, lord, funt kimi sözlər o dil üçün ancaq ümumişlək vahidlərdir. Başqa dildə işləndiyi zaman onlar reali sayılır. O cümlədən, Azərbaycan dilindəki fətar, yuxa, fəsəli, yayma, dolma kimi sözlər Azərbaycan dili üçün ümumişlək vahidlərdir. Başqa dildə işləndikdə həmin sözlər reali səciyyəsi qazanır. Realilər eyni zamanda ictimai-məişət anlayışına və etnomədəni təbiətinə görə etnoqrafizmlərlə, yad dilə məxsus olmasına görə ekzotizmlərə, başqa dildən qeyri-formal şəkildə alınıb işlədilməsinə görə varvarizmlərə və interferensiya elementlərinə bənzəyir. Lakin realiləri həmin tipli söz qruplandıran başlıca cəhət onların bir dil hüddudunda mövcud olmamasından ibarətdir. Realilər ancaq başqa dil daxilində işlədildiyi halda özünəməxsus status qazana bilir.

Açar sözlər: *reali, ekvivalent, etnolingvizm, etnomədəni, tərcümə*

Realı (realos) sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənaca həqiqi, doğru, düzgün, əsl anlayışlarını bildirir. Böyük xarici sözlər lüğətində realilərə dair aşağıdakı izah verilir: “Realilər həqiqi, maddi varlıqların tarixi fonda ədəbi, yaxud başqa cür təsvirindən ibarət olan, xarici dillərin tədrisi metodikasında mənbə dilə məxsus etnik və milli xüsusiyyətlərlə səciyyələnən və başqa dilə tərcümə olunmayan sözlərdir” [22].

Realilərlə bağlı verilən izahlarda müəyyən fərqlər müşahidə edilsə də məzmun planında oxşarlıq və yaxınlıq vardır. Məsələn, digər bir mənbədə belə bir izah verilir: “Realilər müxtəlif maddi cismlərin əşya və mədəni varlıqların, etnonomilli xüsusiyyətləri adət və ənənələri, həmçinin tarixi fakt və proseslərin ifadə vasitəsi kimi, adətən başqa dildə ekvivalenti olmayan sözlərdir” [21].

Oxşar izaha realilər barədə geniş tədqiqat aparmış S.İ.Vlaxov və S.P.Florinin mülahizələrində də rast gəlmək olur. Realilər barədə həmin müəlliflərin qısa və

yığcam şəkildə verilmiş izahında belə deyilir: “*Realilər onu yaradan xalqın məişəti, dünyagörüşü ilə sıx bağlı olan, mənbə dildə mənası aydın başa düşülən, ancaq başqa dillər üçün yad hesab olunan sözlərdir*” [19, s.19].

Realilər barədə verilən bu tip fikir və mülahizələr, demək olar ki, dilin xüsusi söz qrupu tərkibinə aid həmin leksik vahidlər barəsindəki digər tədqiqat işlərində də davam edir. Həmin məzmunadakı izah və şərhlər istər Azərbaycan dili və istərsə də başqa dillər üzrə aparılan işlərdə oxşar arqumentlərlə əsaslandırılır. Məsələn, Aygün Yusifovanın ingilis dili məişət leksikasının struktur-semantik təhlilinə həsr olunmuş tədqiqat işində ingilis dilində formalaşmış realilərin birbaşa həmin xalqın adətləri, həyat tərzı və davranışı, ictimai psixologiyası və ənənəsi, məişət həyatı və dünyagörüşü ilə bağlı olduğu göstərilir. Müəllif realilərin təbiətinin və linqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsi sahəsindəki natamamlığı nəzərə alaraq göstərir ki, ingilis dilinin xüsusi söz qruplarına, o cümlədən realilərə aid ingilis və qeyri-ingilis mütəxəssislərinin mövcud araşdırmaları həmin söz qrupları barədə yekun və tamamlanmış fikrin irəli sürülməsi üçün yetərli deyildir. Odur ki, bu sahədə araşdırmalar davam edir və bundan sonra da davam edəcəyi təəccüblü deyildir [18, s.16, 21].

Realilərlə bağlı fikir və mülahizələrin qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasından məqsəd odur ki, indiyədək deyilən fikir və mülahizələrin nəzərə alınması əsasında realilərin etnolinqvistik statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı inandırıcı fikirlər irəli sürülə bilsin, xüsusi söz qrupları tərkibində realilərin yeri doğru, düzgün, aydın və şəffaf şəkildə müəyyənləşdirilə bilsin.

Realilərin müəyyənləşdirilməsi işində bəzi müəlliflər onların tərcümə prosesindəki mövqeyini nəzərə almağa üstünlük verirlər. Əlbəttə ki, realilərin etnomədəni, etnopsixoloji və ictimai məişət xarakterli bir leksik qrup şəklindəki təzahüründə tərcümə ədəbiyyatının olduqca mühüm rolu və əhəmiyyəti vardır. Bununla yanaşı tərcümə dili hələ xüsusi söz qrupları tərkibindəki hansı vahidlərin reali olmasını təsdiq edən yeganə hədəf sayılmır. Ancaq hər halda tərcümə dili realilərin reali olmasını göstərən mühüm əlamətlərdən biri kimi nəzərə alın bilər. Bu mənada Aytəkin Quliyevanın ingilisizmlər və tərcümə məsələləri ilə bağlı araşdırmasında maraqlı mülahizələrə rast gəlmək olur. Həmin tədqiqat işində göstərilir ki, realilər tərcümə olunmadığı üçün onlar bir növ “xalqlararası” leksika kimi təcəssüm olunur [10, s.24].

Realilərin tərcümə prosesində xalqlararası etnomədəni xüsusiyyətlərə malik olması N.Xudiyevin tərcümə ədəbiyyatına həsr edilmiş tədqiqat işində də xatırlanır. N.Xudiyevin fikrincə realilər tərcümə olunduğu dilin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır [7, s.62-64].

Realilərə aid tədqiqatlarda, həmçinin onların terminləşmə imkanlarına malik olması da istisna edilmir [12, s.3]. Dildə xüsusi leksik vahidlər qismindəki realilər barədə aparılan son tədqiqatlarda həmin söz qrupları ilə əlaqədar maraqlı, yeni və diqqətəlayiq fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçılar belə bir məqama diqqət yetirirlər ki, dildə ekvivalentsiz leksikanın müxtəlif növləri

mövcuddur. Bunlar təkcə realilərdən ibarət deyildir. Həmin tipli sözlər qrupuna etnoqrafizmlər, ekzotizmlər, varvarizmlər və s. kimi xüsusi sözlər də daxildir. Odur ki, onlar bəzən reali ilə eyniləşdirilərək bir ad altında da təqdim edilir. Məsələn, Xuraman Məmmədova “İngilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik rolu” adlı dissertasiya işində qeyd edir ki, milli-etnik xüsusiyyətləri üzrə səciyyələndirilən ekzotik sözlər, varvarizmlər, lokalizmlər və etnoqrafizmlər realilərlə eyniləşdirilir [12, s.19]. Səbinə Mehrəliyeva isə həmin fikri bir qədər qətiləşdirərək yazır: “*Dilçilikdə reali ilə bərabər ekvivalentsiz leksika, ekzotik sözlər, lakunalar terminləri də işlənir. Müəyyən tədqiqatlarda onlar bir qrupda öyrənilir və ya arasında fərqli nüanslar olunur. Lakin bizim fikrimizcə onların hamısını reali adı altında öyrənmək daha məqsəduyğundur*” [11, s.70]. Bu fikirlər əlbəttə ki, təsadüfi deyildir, çünki reali adlandırılan xüsusi leksik vahidlərin yaranmasının təməlinə xalqın etnomədəni dünyagörüşü və ictimai təfəkkürü dayandığı kimi etnoqrafizmlərin, ekzotizmlərin, varvarizmlərin və hətta interferensiya və slenq kimi sözlərin bünövrəsi də etnomədəni, etnopsixoloji milli məişət amilləri ilə bağlıdır. Bütün bu ümumiləşdirici, yaxınlaşdırıcı, birləşdirici əsaslara baxmayaraq realilərin özünəməxsus lingvokulturoloji statusu vardır. Başlıca şərt və qarşıda duran hədəf məhz reali adlandırılan leksik qatın başqalarından fərqlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu halda realilərin lingvosemantik hədudlarının aşkara çıxarılması başlıca prioritet hesab oluna bilər. Beləliklə, realilərin özünəməxsus keyfiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Realilər hər bir xalqın etnomədəni, etnopsixoloji təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış dil vahidləridir.

2. Realilərdə xalqın mədəni-məişət həyatına, dünyagörüşünə ictimai həyatına, məişətinə dair anlayışlar ümumiləşdirilir.

3. Realilərdə onun aid olduğu xalqın milli-etnik obrazı canlandırılır.

4. Realilərdə hər hansı xalqın etnomədəni həyatına aid anlayışlar bildirildiyinə görə onlar başqa dillə tərcümə olunmur. Başqa dildə realilərə məxsus anlayışların ancaq təsviri verilə bilər.

5. Realilər mənbə dillə məxsus milli-etnik xüsusiyyətləri bildirdiyi üçün başqa dillərin lüğət fonduna daxil olmur.

6. Realilər

mənbə dildə ümumişlək söz olduğu halda konkret məna bildirməklə termin səciyyəsi qazana bilər.

Realilər göstərilən xüsusiyyətlərinə görə etnoqrafik leksika ilə üst-üstə düşür. Təsadüfi deyildir ki, realilər barədə göstərilən həmin əlamətlər mövcud ədəbiyyatda etnoqrafizmlərə də şamil olunur.

Etnoqrafizmlərlə bağlı dilçilikdə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Həmin tədqiqatlarda realilərə aid olan xüsusiyyətlər sanki eyni tipli qaydada təkrar edilir. *Etnoqrafiya* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. *Etnos* (ethnos) xalq, qəfiyə yazmaq anlayışını bildirir [28, s.609]. Etnoqrafik fond məsələləri üzrə tədqiqat aparmış Xuraman Məmmədovanın həmin qrup sözlər barəsindəki təqdimatında

göstərilir ki, *etnoqrafiya xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, həyat tərzini və məişətini tarixi istiqamətdə öyrənən bir elm sahəsidir* [12, s.7]. Bu mənada etnoqrafik leksika onun aid olduğu xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinə, həyat tərzinə, peşə və məşğuliyyətinə, sosial-ictimai düşüncəsinə, etik və estetik normalarına, milli məişətinə dair mənalı bildirən xüsusi söz qrupundan ibarətdir. Etnoqrafik leksika müəyyən tədqiqatlarda özünün etnolinqvistik xarakterinə görə hətta məişət leksikası kimi də təqdim olunur. Bu mənada, Gülşən Axundova yazır ki, *“Məişət leksikası xalq təfəkkürünün bütün nailiyyətlərini, əcdadlarımızın təcrübəsini, müşahidələrini gələcək nəsillər üçün mühafizə edir. Məsələn, Azərbaycan dilində spider anlayışı yoxdur. Sözü mənəvi ingilis dilində uzun qulplu, ayaqları olan tava (oxşatma yolu ilə “hörümçək” sözündən əmələ gəlmişdir) deməkdir”* [1, s.4, 20-21]. İngilis xalqının etnoqrafik təfəkkürü əsasında yaranmış həmin əşya növünün adı da məhz həmin xalqa aiddir. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası İsmayıl Məmmədov tərəfindən geniş monoqrafik tədqiqata cəlb edilmişdir. Həmin tədqiqat işində etnoqrafizmlərin milli, linqvokulturoloji, etnomədəni, tarixi keyfiyyətləri izah olunmuş, cəmiyyətin ictimai həyatında və fəaliyyətində, peşə və məşğuliyyətində onların işlədilmə funksionallığından bəhs edilmişdir. Həmin tədqiqat işində etnoqrafiya aid səciyyəvi xüsusiyyətlər aşağıdakı kimi şərh olunur: *“Etnoqrafiya xalqın tarixi soykökü, məişəti, təsərrüfat, peşə-sənət fəalifət və məşğuliyyət sahələri ilə, onun mənəviyyəti, yaradıcı zəkası, təxəyyülü və s. ilə bağlı bir elm sahəsi olduğu üçün təbiidir ki, bu sahə etnoqraflar, tarixşünaslar, musiqişünaslar və dilçilər üçün müştərək tədqiqat sahəsi sayılır”* [13, s.9-10]. Etnoqrafiyaya dair mənbələrdə ümumiyyətlə, bu elm sahəsinə dair anlayışlar demək olar ki, oxşar qaydada şərh olunur, burada xalqın keçmiş həyatı təcrübəsi əsasında formalaşan adət-ənənələrdən tutmuş məişət və təsərrüfat həyatına dair bütün əşya, hadisə və proseslərin canlandırılması diqqəti cəlb edir. Bütün şərh və təqdimatlarda etnoqrafiyanın həm tarixiliklə və həm də müasirliklə səsləşən bir kateqoriya olması barədəki fikirlər öz təəcəssümünü tapır [3].

Realilərin şərhində, izah və təqdimatında olduğu kimi etnoqrafizmlərə dair verilən məlumatlarda da oxşar fikir və mülahizələrin olduğu müşahidə edilir. Həmin fikir və mülahizələrin əsasında etnoqrafizmlərlə bağlı aşağıdakı xülasələri ümumiləşdirmək olar:

1. Etnoqrafizmlər xalqın tarixi, keçmişi və müasirliyi arasında körpü yaradan linqvistik vasitələrdir.
2. Etnoqrafizmlər öz səciyyəsi etibarlı ilə etnomədəni, milli, sosial-ictimai anlayışları özündə əks etdirir.
3. Etnoqrafizmlərdə xalqın məişət və təsərrüfat həyatına, məşğuliyyətinə, mədəniyyətinə, adət, ənənə, ritual və mərasimlərinə dair anlayışlar ifadə olunur.
4. Etnoqrafizmlər bir dildən digər dilə tərcümə olunmur. Onlar hər bir dildə aid olduğu xalqın mental düşüncəsini bildirdiyi üçün başqa dildə onlara aid xüsusi qarşılıq mövcud deyildir.

5. Etnoqrafizmlər hər hansı yerli, milli, etnik koloriti canlandırmaq üçün başqa dildə işləyə bilər.

6. Etnoqrafizmlər başqa dillərdə işlənsə də onlar həmin dilin lüğət fonduna daxil olmur.

7. Etnoqrafizmlər hər bir dilin özünə məxsusdur. Hər bir dildə xalqın etnik təfəkkürünün təməlinə formalaşmış etnoqrafizmlər mövcuddur.

8. Etnoqrafizmlər dildə tarixi və müasirliyi qovuşduran xüsusi söz qrupu olmaqla zəngin potensiala malikdir.

9. Xalqın ictimai həyatında özünəməxsus dəyişiklik və inkişaf prosesləri baş verdikcə etnoqrafizmlərin də yeni-yeni ifadə vasitələrinin formalaşma imkanları yaranır.

10. Etnoqrafizmlər hər bir dildə mövcuddur. Cəmiyyət həyatı ilə bağlı olaraq köhnəlir, dəyişir, yeniləşir. Hər hansı fəaliyyət sahəsinə aid termin kimi də işləyə bilər.

Xüsusi leksik vahidlərə dair tədqiqatlarda realilərə və etnoqrafizmlərə aid edilən əlamətlərin oxşar şəkildə ekzotizmlərə malik olunması ilə də qarşılaşmaq mümkündür. *Ekzotizm* (ekotikos) sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası yad, yadelli, qeyri-adi, kənardakı kimi anlayışlarla ümumiləşir. Məsələn, *Orta Asiya* xalqlarının dilində işlənən *çayxana*, *qışlaq*, *arık*, *cigit*, *aul*, *çurek*, *çinar*, *zurna* kimi sözlər ekzotizmlərdir. Ekzotizmlər bir xalqın həyat və məişətinə aid olan alınma söz kimi işləyir [21]. Tədqiqatçı Aytəkin Quliyeva ekzotizmləri səciyyələndirərkən onların bu və ya digər xalqa aid olmasını əsas tutur. Bu mənada *her*, *kayzer*, *froyleyn*, *mujik*, *kovboy*, *dollar* və s. yad dillərə məxsus sözlər ekzotik leksikaya nümunə kimi verilir. Azərbaycan dilində işlənən ekzotizmlərə dair isə *spagetti*, *frank*, *strit*, *qolor*, *ledi*, *madam*, *miss*, *mister* kimi sözlər misal gətirilir [10, s.61]. *Ekzotizmlər ümumiyyətlə, ekvivalentsizdir, başqa dilə tərcümə olunmur, bəzi hallarda tərcüməsi də mümkündür, aktiv fonda daxil olmur, etnoqrafizmlərdən fərqli olaraq ədəbi dilə daxil ola da bilər, hətta məsələn dollar, kollec, mafiya sözləri kimi başqa dildə ümumişləklilik də qazanır. Ekzotizmlər hətta terminləşərək kamikadze, terrorçu, dron, karnaval, manqurt sözləri kimi mənə dəyişməsi qazanmaqla beynəlxalq tipli sözlərə də çevrilir.* Ülviyyə Hacıyevanın elmi işində də ekzotizmlərdən bəhs olunur və onlara dair *suxarı*, *kürə*, *sacayaq*, həmçinin, dərzilik peşəsində işlənən *köbə*, *astar*, *başmaq* kimi sözlər nümunə gətirilir [4, s.10]. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin tipli sözlər eyni zamanda etnoqrafizmlərə də aid edilir. Belə olduqda etnoqrafizmlərlə ekzotizmləri ayıran cəhətləri müəyyənləşdirmək bir qədər çətinləşir.

Ekzotik sözlərlə bağlı bir internet məlumatında da eyni ilə etnoqrafizmlərə və realilərə şamil olunan nümunələr ekzotizm kimi təqdim edilir; bunlara aid *pul vahidləri adları* (dollar, frank, lira, funtsterlinq, şilling, dinar) *musiqi alətləri adları* (balalayka, bandura, çonquri); *xörək adları* (xaş, tabaka, borş, qulyaş); *vəzifə adları* (mer, ser, lord) və s. [2]. Afad Qurbanovun "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" adlı kitabında da etnoqrafizmlərə və realilərə aid göstərilən tipli sözlər ekzotizmlərə aid nümunələr kimi verilir. Məsələn, *çonquri*, *dollar*, *marka*, *frank*, *balalayka*, *bandura*,

qonq, ser, mer, lord kimi sözlər ekzotik leksik vahidlər qismində təqdim edilir [9, s.275-276]. Buludxan Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası” adlı kitabında da ekzotizmlərə dair oxşar izah verilir və bunlara aid *dollar, lirə, balalayka, gitara, qonq, mer, ser, lord, kimano, çuxa, kaftan* və s. kimi nümunələr verilir [6, s.134].

Ekzotizmlərə dair verilən izah və şərhlərdə oxşar fikir və mülahizələr müşahidə edilir. Ona görə də həmin fikirləri ümumiləşdirib ekzotizmlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Ekzotizmlər milli-etnik anlayış bildirən xüsusi söz qrupundan ibarətdir.
2. Ekzotizmlər yad dilə məxsus olan, bu və ya digər məqsədlə başqa dildə işlədilən, yerli, regional, lokal koloriti canlandıran xüsusi söz qrupundan ibarətdir.
3. Heç bir dildə onun özünə məxsus olan ekzotik sözlər yoxdur. Ancaq hər hansı bir dilə xalqın milli-etnik təfəkkürünün məhsulu kimi formalaşmış sözlər başqa dildə işlədildikdə həmin dildə ekzotizmə çevrilə bilər.
4. Ekzotizmlər səciyyəvi etibar ilə realilərdən fərqlənir. Çünki ekzotizmlərə aid bütün əlamətlər eyni ilə realı adı altında qruplaşdırılan sözlərə də xasdır.
5. Ekzotizmlər etnoqrafizmlərdən fərqli cəhətlərə malikdir. Ekzotizmlər bir dil mühitində mövcud olmadığı halda etnoqrafizmlər bütün dillərin hamısında formalaşır və işlənir.
6. Ekzotizmlər də realilər kimi başqa dillərdə işlədilərək mənimsənilə bilər və hətta terminoloji səciyyəvi daşıya bilər.
7. Ekzotizmlər ekvivalenti olmayan söz qrupundan ibarətdir. Onlar tərcümə edilmir, yalnız başqa dildə onlara aid qarşılıq təsviri yolla ifadə edilə bilər.
8. Ekzotizmlərlə etnoqrafizmlər arasında funksional fərqlər olsa da onları realilərdən nə yaranmasına, nə işlədilməsinə, nə də anlaşıq xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirmək olmur.
9. Ekzotizmlər bir dilin özündə etnik-milli təfəkkür qaynaqları təməlinə formalaşdığından onların zəngin potensial imkanları vardır.
10. Ekzotizmlər və realilər isə başqa dildən müəyyən məqsədlərlə alınıb işləndiyinə görə onlar etnoqrafizmlərlə müqayisədə məhduddur. Çünki ekzotizmlər və realilər ancaq işlədilmə məqamında situativ xarakter daşıyır.

Realilərin varvarizmlərlə də oxşar cəhətləri vardır.

Ramin Musayevin varvarizm barədə verdiyi məlumatda danışdığı zamanı işlədilən *первинчат* (əsəbilik), *перезиват* (həyəcan), *латит* (ödənc), *марожна* (dondurma), *халадилник* (soyuducu) [14] kimi nümunələr yad dil elementləri olsa da onları varvarizmlərdən daha çox interferensiya adlandırmaq olar. Afad Qurbanovun varvarizmlə bağlı izahında həm yazılı dildə (bədi əsərlərin dilində) həm də şifahi dildə işlənən yad mənşəli sözlər varvarizm kimi nəzərə alınır; bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələr verilir: *праздник* (bayram), *проведения* (keçirmə, keçirilmə, irəli sürmə), *общем вообще* (ümumiyyətlə), *давай* (gəl, gəlin), *даказат* (sübut) və s. [9, s.278-279].

Buludxan Xəlilov da varvarizmlərin yazılı (bədi əsərlərin dilində) və şifahi dildə işləndiyini göstərir, onlara dair *учитель* (müəllim), *общий* (ümumi), *давай* (gəl, gəlin), *долой* (rədd olsun), *школа* (məktəb) və s. kimi nümunələr göstərir [6, s.134].

Varvarizmlərlə bağlı digər məlumat, izah və şərhlərdə də oxşar fikir və mülahizələrin irəli sürülməsi ilə rastlaşmaq olur. Bunları nəzərə alaraq varvarizmlərə dair əlamətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Varvarizmlər əcnəbi dilə məxsus olan, başqa dildə qeyri-formal işlənən, onun nitq mədəniyyəti normaları ilə uzlaşmayan xüsusi söz qrupudur.

2. Varvarizmlər başqa dilin lüğət fonduna daxil olmur, yalnız müəyyən situativ məqamda xüsusilə bədii dildə işlədilir.

3. Hər hansı dildə onun özünəməxsus varvarizmlər mövcud deyildir.

4. Varvarizmlər bədii dildə situativ xarakter daşdığından onların tərcümə edilməsinə ehtiyac olmur.

5. Varvarizmlər hər hansı dilin özündə mövcud olmamasına, başqa dildə qeyri-formal şəkildə işlədilməsinə və tərcüməsinə görə realilərə xas olan əlamətləri özündə əks etdirir.

6. Varvarizmlərin realilərdən fərqi odur ki, realilər alınıb işləndiyi dildə mənbə dilə məxsus milli etnik xüsusiyyətləri canlandırır. Varvarizmlər isə, bədii dildə hər hansı situasiyanı, obrazı, hadisəni səciyyələndirmək məqsədi ilə müəllifin özü tərəfindən işlədilir. Bu mənada, varvarizmləri bədii dildə təsadüfi sözlər də adlandırmaq olar.

7. Varvarizmlər etnoqrafizmlərdən də ciddi fərqlənir. Etnoqrafizmlər hər bir dildə zəngin olduğu halda varvarizmlərin mövcudluğu başqa dildən və ondan istifadə edən sənətkarın istəyindən asılı olur.

Realilər müəyyən dərəcədə interferensiya tipli sözlərlə də müqayisə edilə bilər. *Интерференция* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur, *inter*-arasında, aralıqda, *ferens* (ferentis) aparıcı, daşıyıcı mənasındadır. Bu termin fizikada işlənir. Ondan dilçilikdə də istifadə edilir. Dildə xüsusi söz qruplarına dair hərtərəfli, bitkin və ayrıca monoqrafik tədqiqatlar aparılmadığından çox zaman həmin sözlərin təyinatında bir dolaşıqlıq və anlaşılmazlıq olduğu müşahidə edilir. Ancaq əlbəttə ki, interferensiya məsələsi ilə bağlı müəyyən araşdırmaların aparılması da istisna olmamışdır. Bu sahədə Əbülfəz Rəcəblinin tədqiqatı xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Əbülfəz Rəcəbli interferensiyanın baş verməsini ikidillilik şəraitinin nəticəsi kimi mənalandırır [15, s.12].

Bununla yanaşı o da istisna deyildir ki, dillərarası inteqrasiya mühiti genişləndikcə çox yayılmış dillərdən də başqa dillərə interferensiya elementləri daxil ola bilər. Tədqiqatçı Yusif Süleymanov haqlı olaraq həmin tipli sözləri interferensiya kimi araşdıraraq təhlil edir [17, s.17] Rasim Heydərovun tədqiqat işində doğru olaraq interferensiyanın bilavasitə inteqrasiya ilə bağlı olaraq işləndiyi göstərilir [5, s.56-57].

İnteqrasiya elə bir geniş mühitə malik informasiya prosesidir ki, burada həm bilinqvizm həm də polilingkvizm elementləri barədə bəhs etmək mümkündür.

İnteqrasiya elementlərinə xas olan ümumi cəhətlər budur ki, onlar da realilər kimi başqa dillərə məxsus olur, hər hansı konkret bir dildə xüsusi interferensiya mövcud olmur, İnterferensiya ancaq şifahi danışiq dili üçün səciyyəvidir, qeyri-formal xarakter daşdığı üçün tərcüməyə ehtiyac baş vermir. İnterferensiyaların işləndiyi dildə qarşılıqları mövcuddur.

Realilərin terminləşmə imkanları mövcud olduğu üçün onları müəyyən məqamlarda terminlərlə də müqayisə etmək mümkündür. Bu mənada ki, realilər terminləşdikdə terminlərə xas olan təkmənalılıq, konkretlik, üslubi neytrallıq, kompaktlıq kimi keyfiyyətlər kəsb edir [8, s.199, 16, s.23-24; s.16-17].

Beləliklə, realilərə aid ümumi və səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakı əlamətlər üzrə səciyyələndirmək mümkündür:

1. Realilər hər hansı bir dilin lüğət tərkibində xüsusi fond kimi mövcud deyildir.

2. Realilər ancaq bir dildən başqa dilə keçmək ehtimalı olan və müəyyən situativ məqsədlə işlənən sözlərdən ibarətdir.

3. Başqa dildə işlənib reali səciyyəsi daşıyan sözlər mənbə dilin ümumi leksik fonduna daxildir və özlərinin milli-etnik xüsusiyyətlərinə görə etnoqrafizmlərin bir tərkib hissəsini təşkil edir.

4. Realilər başqa dillərdə ancaq mənbə dilə məxsus etnomədəni anlayışları ifadə etmək məqsədi ilə işlədilir. Realilər, həmçinin yerli şəraitə məxsus anlayışları ifadə etmək baxımından həm də ekzotik səciyyə daşıyır.

5. Realilər başqa dildə daimi olmayıb müəyyən dərəcədə ötürü xarakter daşıyır.

6. Realilər başqa dilə məxsus olan etnolingvistik vahidlər olduğu üçün alınıb işlədildiyi dilin lüğət fonduna daxil olmur.

7. Realilər həm yazılı, həm də şifahi dil mühitində işlənə bilən xüsusi leksik vahidlərdir.

8. Realilər başqa xalqın etnomədəni təfəkkürünün məhsulu olduğu üçün alınıb işləndiyi dildə hər hansı sistemə malik deyildir, zənginlik yaratmır.

9. Realilər işlənmə imkanları situativ xarakterli olduğu üçün onların lingvistik potensialı da məhduddur.

10. Realilərin müəyyən qismi informasiya intensivliyi qazanmaqla mənaca konkretləşib terminoloji səciyyə kəsb etməyə də malikdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundova G. Azərbaycan və ingilis dillərinin məişət leksikası. Bakı, Afpoliqraf, 2017, 104 s; s.4, 20-21.
2. Ekzotizm. Ekzotik sözlər: [az.wikipedia.org/wiki/ Ekzotizm](http://az.wikipedia.org/wiki/Ekzotizm). 13 may 2022.
3. Etnoqrafiya və onunla bağlı terminlər. Tatic.bsu.az/w 20/ETNOQRAFIYA%20 ARAB.PDF.

4. Hacıyeva Ü. D. İşlənmə dərəcəsinə görə fərqlənən söz qrupları. Filol.üzlə fəls.dokt.dis.avtoreferatı. Bakı, ADPU, 2011, 27 s.
 5. Heydərov Rasim Arif oğlu. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 216 s.
 6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan, 2008, 442 s.
 7. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, Elm və təhsil, 4 cildə, I h., 2013, 788 s.
 8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 187 s.
 9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Ic., Bakı, 2019, 464 s.
 10. Quliyeva A. İngilisizmlər və tərcümə. Bakı, Nurlan, 2008, 92 s.
 11. Mehrəliyeva S. Dildə kulturoloji realilər. www.anl.az/down/meqale/ameanxaxtarislar/2021/02/777853 (meqale). Pdf.s.67-71.
 12. Məmmədova X.R. İngilis dilinin leksik inkişafında etnoqrafik fondun rolu. Filol.üzlə fəls.dokt.dissertasiyası. Bakı, 2015, 26 s.
 13. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, Elm, 2008, 292 s.
 14. Musayev R. Varvarizm., Oxu.az/society) 331794. 13 sentyabr, 2019.
 15. Rəcəbli Ə. İnterferensiya. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 238 s.
 16. Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, Elm, 2002, 230 s.
 17. Süleymanov Yusif Əsrəf oğlu. İnterferensiya prosesində struktur-semantik dəyişmələr. (Azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında) filol.elm.doktorluğu dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2021, 56 s.
 18. Yusifova A.N. İngilis dilində məişət leksikasının struktur-semantik təhlili. Filologiya üzrə fəlsəfə dokt. diss. avtoreferatı, Bakı, Dillər Universiteti, 2015, 28 s.
- Rus dilində
19. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. Изд. четверте. Москва, Р.Валент, 2009, 360 с.
 20. Значения слова реалия. = kratslov.ru/znaçenie-slova/Реалия. 22 октября, 2017.
 21. Значение слова Экзотизм. Kartaslov.ru/ значение- слова- Экзотизм.
 22. Реалия. Большой словарь иностранных слов. Издательство “ИДЦК”, 2007.= dis..akademic.ru/dic-fwords/30995/ РЕАЛИЯ. Akademik 2000-2023.
 23. Словарь иностранных слов. Москва, Русский язык, 1989, 624 с.

Hajihasanova Laman

Realias and corresponding words

Summary

Realias are a special group of words, formed on the basis of the national-ethnic worldview of a nation, enlivening the picture of its social and everyday life. Since realias are formed as a product of the ethnocultural and ethnopsychological thinking of the people, they revive the national-ethnic image of the people to which they belong.

Therefore, realias are not translated when used in any other language. However, realias are not transferred mechanically into another language as in the original language. They adapt to the graphic, orthographic, phonetic and phonomorphological rules of the language in which they are used. By reviving ethnocultural concepts characteristic of the original language, realias create a landscape of impressions characteristic of this language. In particular, realias are not included in the vocabulary collection, since they are used borrowed. The most important thing is that social and everyday words belonging to a nation acquire the character of realia when translated into another language. In this sense, for example, such English words as *sir*, *lady*, *my lady*, *gentleman*, *lord* and *pound* are only general units of this language. When used in another language, they are considered realias. In particular, words such as *fatir*, *yukha*, *fasali*, *yayma*, *dolma* in the Azerbaijani language are common units for the Azerbaijani language. When these words are used in another language, they become realias. At the same time, realias are similar to ethnographisms in their social and everyday concept and ethnocultural nature, exoticisms due to belonging to a foreign language, barbarisms and elements of interference due to informal transmission and use from another language. But the main thing that distinguishes realias from similar groups of words is that they do not exist within one language. Realias can acquire a unique status only if they are used as part of another language.

Key words: *reali*, *equivalent*, *ethnographism*, *ethnocultural*, *translation*

Реалии и смежные с ними группы слов

Гаджигасанова Ляман

Резюме

Реалии представляют собой особую группу слов, сформированную на основе национально-этнического мировоззрения нации, оживляющую картину ее общественной и бытовой жизни.

Поскольку реалии формируются как продукт этнокультурного и этнопсихологического мышления народа, они возрождают национально-этнический образ народа, к которому принадлежат. Поэтому реалии не переводятся при использовании на любом другом языке. Однако реалии не передаются на другой язык механически, как в исходном языке. Они адаптируются к графическим, орфографическим, фонетическим и фономорфологическим правилам языка, на котором они используются.

Возрождая этнокультурные концепции, характерные для исходного языка, реалии создают пейзаж впечатлений, характерных для этого языка. В том числе реалии не включаются в словарный фонд, так как используются заимствуясь. Самое главное то, что общественно-бытовые слова, принадлежащие нации, приобретают характер реалии при переводе на другой язык. В этом смысле, например, такие английские слова, как сэр, леди, миледи, джентльмен, лорд и фунт, являются лишь общими единицами этого языка. При использовании на другом языке они считаются реалиями. В том числе, такие слова, как фатир, юха, фасалы, яйма, долма в азербайджанском языке являются общими единицами для азербайджанского языка. Когда эти слова используются на другом языке, они становятся реалиями. В то же время реалии сходны с этнографизмами по своей социально-бытовой концепции и этнокультурной природе, экзотизмами по принадлежности к иностранному языку, варваризмами и элементами интерференции по причине неформальной передачи и использования с другого языка. Но главное, что отличает реалии от подобных групп слов, это то, что они не существуют в рамках одного языка. Реалии могут приобрести уникальный статус только в том случае, если они используются в составе другого языка.

Ключевые слова: *реалия, эквивалент, этнографизм, этнокультурологический, перевод*

Rəyçi: *prof. Telman Ziyatxan oğlu Quliyev*